

TOTALITARISME

Hannah Arendt

T O T A L I T A R I S M E

GEVOLGD DOOR

*Het verval van de nationale staat
en het einde van
de rechten van de mens*

INLEIDING, VERTALING

& GLOSSARIUM *Remi Peeters*
en Dirk De Schutter

BOOM · *Amsterdam*

Oorspronkelijk verschenen als ‘Totalitarianism’, deel 111 van *The Origins of Totalitarianism* (1951). Als appendix is – gedeeltelijk in samenvatting – opgenomen ‘The Decline of the Nation-State and the End of the Rights of Man’, deel 11 van *The Origins of Totalitarianism*, hoofdstuk 9.

Vertalers en uitgever besloten zich te baseren op deze Engelstalige editie, omdat die het meest gebruikt wordt, en niet op de Duitse vertaling, die een jaar later door de auteur zelf gereviseerd werd, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (Frankfurt a.M.: Europäische Verlagsanstalt).

Copyright © Hannah Arendt 1948, 1951, 1966, 1968, 1973

Copyright © vernieuwd door Hannah Arendt 1976

Copyright © vernieuwd door Mary McCarthy West 1979

Copyright © vernieuwd door Lotte Kohler 1994, 1996

Copyright © vernieuwd door Jerome Kohn 2001

Gepubliceerd in overeenkomst met de Houghton Mifflin Harcour Publishing Company

© Nederlandse vertaling Boom uitgevers Amsterdam 2005

© Inleiding Remi Peeters, Wijgmaal en Dirk De Schutter, Heverlee 2005

Eerste druk in paperback, 2014

Nieuwe uitvoering, 2017

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging binnenwerk: Teus de Jong† & Henk Pel

Verzorging omslag: Bart van den Tooren

ISBN 9789024408825 | NUR 730, 697

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

<i>Makelaars in overbodigheid</i> , Inleiding	
door de vertalers	7
Verantwoording	31
Beknopte bibliografie	33

TOTALITARISME

<i>Woord vooraf bij de eerste uitgave van</i> The Origins of Totalitarianism (1951)	39
<i>Woord vooraf bij deel III: Totalitarisme</i>	43

I EEN KLASSENLOZE SAMENLEVING	69
<i>De massa's</i>	69
<i>Het voorlopige bondgenootschap tussen</i> <i>het gepeupel en de elite</i>	95
2 DE TOTALITAIRE BEWEGING	127
<i>De totalitaire propaganda</i>	127
<i>De totalitaire organisatie</i>	154
3 HET TOTALITARISME AAN DE MACHT	203
<i>De zogenaamde totalitaire staat</i>	207
<i>De geheime politie</i>	236
<i>Totale overheersing</i>	261
4 IDEOLOGIE EN TERREUR: EEN NIEUWE REGERINGSVORM	319

Appendix

HET VERVAL VAN DE NATIONALE STAATEN HET EINDE VAN

DE RECHTEN VAN DE MENS 353

De 'natie van minderheden' en de staatlozen

[verkorte weergave door de vertalers] 357

De aporieën van de Rechten van de Mens 360

Geraadpleegde literatuur 383

Glossarium 401

Register 435

Makelaars in overbodigheid

Inleiding door de vertalers

HITLER EN STALIN zijn al meer dan vijftig jaar dood. Men zou dus van oordeel

kunnen zijn dat de totalitaire regimes die ze in het leven geroepen hebben, mét hen van de aardbol verdwenen zijn en dat schrijven over hun rampzalige politiek een zuiver academische aangelegenheid is, met weinig actualiteitswaarde. Arendts studie over het totalitarisme, die hier voor het eerst in Nederlandse vertaling voorligt, gaat tegen deze opvatting in. Op het einde van haar boek geeft ze de lezer de ontvullende conclusie mee dat het totalitaire regime een nieuwe regeringsvorm is, 'waarmee wij heel waarschijnlijk blijvend opgezadeld zitten' (p. 350). In dit opzicht verschilt het totalitarisme niet van andere regeringsvormen uit eerdere periodes in onze geschiedenis, zoals de monarchie, de tirannie, de republiek en de democratie, die de mensheid evenmin hebben losgelaten. Het totalitarisme onderscheidt zich daarin van alle ons bekende regimes dat het een nooit vertoonde aanslag pleegt op de menselijke vrijheid en spontaniteit, en elke denkbare vorm van zinvol menszijn en menselijke gemeenschap vernietigt. De onvergeeflijke misdaad van het totalitarisme bestaat erin dat het de *verlatenheid*, die nu eenmaal des mensen is en bij uitstek in het sterven wordt ervaren, schandelijk misbruikt door deze uitzonderingsconditie uit te vergroten tot een alledaagse werkelijkheid, ze in te schakelen in een systeem van terreur en ze ten grondslag te leggen aan de politieke organisatie van het samenleven. Totalitarisme is de

enige regeringsvorm waarmee in geen enkel opzicht te leven valt. Het noopt radicaal tot verzet.

Arendts overtuiging dat het totalitarisme blijvend deel uitmaakt van onze erfenis, weerspiegelt in omgekeerde zin Kants geloof in de Franse Revolutie. Ondanks zijn afschuw voor de guillotine, verwelkomde Kant met enthousiasme de Franse Revolutie, waarvan hij de verworvenheden – de emancipatie van de burger en de geboorte van de moderne republiek – beschouwde als een mijlpaal in de geschiedenis en als een lichtbaken voor de verdere toekomst van de mensheid. Volgens Kant levert de Franse Revolutie een nieuwe maatstaf om regeringsvormen te beoordelen, de vraag namelijk in welke mate ze bijdragen tot vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid. Arendt trekt een soortgelijke maar omgekeerde conclusie uit het totalitarisme: de dagelijkse terreur en de uitroeiingskampen van de totalitaire regimes leiden tot de nietigverklaring van haast alle traditionele politieke onderscheidingen en leveren opnieuw een maatstaf om politieke regimes te beoordelen: de vraag namelijk in welke mate ze al dan niet in dienst staan van totale overheersing. Zoals de Franse Revolutie, is het totalitarisme een mijlpaal in de geschiedenis. Maar terwijl het in het eerste geval gaat om een lichtbaken dat de weg wijst naar en de hoop wettigt op een betere toekomst voor de wereld, gaat het in het tweede geval om een verlamdend doembeeld dat als een ‘zwart gat’ in de ruimte het licht in de wereld opsloopt en de toekomst overlevert aan een proces van afbraak.

De weerstand tegen de aantrekkingskracht van dit doembeeld heeft zich bij Arendt geconcretiseerd in een studie van het totalitaire verschijnsel. ‘Begrijpen’ begint voor haar met de erkenning dat het ongehoorde geschied is, dat zich iets voltrokken heeft waarop onze traditionele begrippen geen vat hebben. Het is dus zeker geen vrijbrief om de schok van de ervaring uit te schakelen. Begrijpen betekent ‘dat men aandachtig, zonder vooringenomenheid, de confrontatie aangaat met, en weerstand biedt aan de werkelijkheid’ – hoe gruwelijk ze ook moge zijn. Deze zinsnede uit het *Woord vooraf* bij de eerste uitgave van *The Origins of Totalitarianism*, geschreven in 1950, kan als een program-maverklaring voor elke toekomstige geschiedschrijving gelezen worden.

Arendt had een klassieke opleiding genoten en niets wees erop dat ze een groot deel van haar oeuvre aan de politieke theorie zou wijden. De gebeurtenissen tussen 1933 en 1945 hebben zowel haar leven als haar denken overhoop gehaald. Ze werd in 1933 gedwongen Duitsland te verlaten, verbleef enkele jaren in Frankrijk en kon in 1941 op het nippertje vluchten naar de Verenigde Staten, waar ze zich definitief vestigde en in 1951 het staatsburgerschap verwierf.¹ Nog tijdens de oorlog publiceerde ze artikelen over de Joodse kwestie, het probleem van de vluchtelingen en de staatlozen. Deze teksten, die later in min of meer bewerkte vorm in de studie over het totalitarisme werden opgenomen, zijn dus geen afstandelijke analyses maar hoogst persoonlijke getuigenissen en uit het leven gegrepen reflecties. Ook de andere artikelen die ze nog tijdens de oorlog publiceerde – over het probleem van de mensenrechten, over de concentratiekampen, over het imperialisme en het racisme –, getuigen van een directe betrokkenheid bij de actualiteit. Al deze teksten waren voorstudies voor het monumentale, driedelige werk *The Origins of Totalitarianism*, dat naast het hier vertaalde derde deel *Totalitarianism*, ook een deel over het antisemitisme (I) en het imperialisme (II) bevat. Vanaf het begin heeft Arendt de uitdaging aanvaard om te begrijpen wat zich in de wereld voordeed en haar levensweg kruiste. Dat geldt ook voor de werken uit de latere jaren: *Lying in Politics* en *Civil Disobedience* (beide 1969) – om slechts die twee te noemen – gaan de confrontatie aan met de Amerikaanse Vietnampolitiek uit de jaren zestig. Arendt distantieert zich van de filosoof die 's avonds, wanneer de uil van Minerva aan zijn vlucht begint, schouwend de dag afsluit, maar die zich verder boven de werkelijkheid verheven voelt en zich niet door de menselijke aangelegenheden laat raken. De filosoof moet niet alleen de verwondering, maar ook de bedachtzaamheid cultiveren. Hij wordt door Arendt gemaand om zowel denkend als oordelend in de wereld te staan.

De prestatie die Arendt met haar studie over het totalitarisme geleverd heeft, dwingt bewondering af. Wie een blik werpt op

het notenapparaat en het register, zal versteld staan van het grote aantal bronnen – Arendt had het wel eens over het ‘oeverloze gezwets’ van de nazi’s – en *petites histoires* dat verwerkt werd. Bewondering wekt vooral de vaststelling dat Arendt probeert al schrijvend een conceptueel kader uit te werken voor een fenomeen dat in onze geschiedenis zonder precedent is. Ouder dan Adorno’s controversiële uitspraak dat er na Auschwitz geen poëzie meer mogelijk is, is Arendts stelling dat de schrikwekkende oorspronkelijkheid van het totalitarisme de traditie stuk slaat: de misdaden van Auschwitz en de Goelag hebben de politieke categorieën en morele beoordelingscriteria van eeuwen westerse cultuur letterlijk verpulverd.² Wat is nog de betekenis van ‘moord’ als dagelijks tienduizenden lijken gefabriceerd worden? Wat betekent ‘morele keuze’ nog voor een moeder die gedwongen wordt te beslissen welk van haar drie kinderen (niet) zal worden gedood? Wat te denken van een politiek regime dat ‘Gij zult doden’ of ‘Gij zult valselijk getuigen’ als bindende gedragsregel aan zijn elite oplegt? Hoe in het reine te komen met misdaden die mensen noch kunnen bestraffen, noch kunnen vergeven?

DRIE MISVERSTANDEN OVER TOTALITARISME

Arendts studie van het totalitarisme vertrekt dus vanuit de overtuiging dat het nazisme en het stalinisme om nieuwe concepten vragen. Bij vele mensen roept deze gedachte weerstand op. Het is blijkbaar geruststellender om de eeuwige herhaling van hetzelfde te beamen – ‘L’histoire se répète’ –, dan om de schrikwekkende oorspronkelijkheid van gebeurtenissen onder ogen te zien. Arendt maakt echter een einde aan een reeks misverstanden die hun oorsprong vinden in de weigering om het nieuwe te erkennen. De meest voorkomende zijn: het totalitarisme is een vorm van tirannie of dictatuur; nazisme en stalinisme zijn elkaars tegenpolen, en mogen dus niet onder één noemer gebracht worden; het totalitarisme is een uitwas van nationalisme.

Tegenover het *eerste* misverstand, dat Hitler en Stalin gemakshalve beschouwt als moderne tirannen, despoten of dictators, stelt Arendt haar overtuiging dat er wezenlijke verschillen zijn tussen een tirannie (of dictatuur) en een totalitair regime. Haar punt is dat het totalitarisme het eeuwenoude onderscheid tussen een wettige en onwettige of tirannieke regering van de baan veegt. Waar een tiran de bestaande politieke wetten opzij schuift en zijn willekeur botviert, introduceert de totalitaire heerser een nieuw soort wet, die hij ontleent aan zijn vermeende inzicht in bovenmenselijke processen van de Natuur en/of de Geschiedenis. Zijn redenering luidt bijvoorbeeld als volgt: de vooruitgang is een onontkoombare wet van de Geschiedenis, en het is de opdracht van de mens om de nodige offers te brengen en zo de vooruitgang te bespoedigen; 'anders missen we de trein'. Of: de Joden worden terecht uitgeroeid, aangezien toch al vaststaat dat ze een niet-levensvatbaar ras vormen. Of vandaag de dag zou de redenering kunnen luiden: elk mens is van nature een egoïst die alleen aan zijn eigenbelang denkt, en deze onontkoombare wetmatigheid rechtvaardigt de meedogenloze concurrentie, het ongebreidelde winstbejag en het imperialistische karakter van de kapitalistische economie. De totalitaire heerser beschouwt zichzelf niet als de drager van arbitraire macht (zoals de tiran), maar als de dienaar van de onmenselijke wetten van het universum, en verwacht van zijn volk hetzelfde.

Schuilt de essentie van de tirannie in de wetteloosheid, de essentie van een totalitair regime is de terreur, die de bewegingswetten van de Natuur en van de Geschiedenis versneld in werkelijkheid moet omzetten. Het geweld dat een tiran uitoefent, dient om de mensen vrees aan te jagen en elke politieke oppositie uit te schakelen. In een totalitair regime daarentegen is de terreur van een heel andere orde: ze komt pas goed op dreef als er van politieke oppositie allang geen sprake meer is. Voor een tiran is geweld een manier om mensen van buiten af te dwingen; een totalitaire heerser stopt niet voordat de terreur volledig geinterioriseerd is en mensen zich spontaan bij de geheime politie aanmelden en hun eigen doodvonnis verzinnen en ondertekenen. Een frappant voorbeeld kan dit proces van interiorisering

verduidelijken: op het hoogtepunt van de totalitaire terreur volstonden drie soldaten om honderd mensen weg te voeren, terwijl jaren tevoren drie soldaten niet meer dan vijf mensen in bedwang konden houden.

De totalitaire terreur schept haar eigen wereld: de kampen. Voor Arendt gelden de kampen als de centrale institutie van de totalitaire organisatie en als de ‘laboratoria waarin het fundamentele geloof dat alles mogelijk is, geverifieerd wordt’ (p. 261). Het radicale kwaad van de kampen is precies de uitkomst van dat geloof. De kampen waren er dus niet alleen om mensen te folteren en uit te roeien, maar vooral om mensen in te schakelen in een experiment en hen, onder wetenschappelijk gecontroleerde voorwaarden, te beroven van wat hun het meest eigen is: hun spontaniteit, hun vrijheid en hun vermogen om iets nieuws te beginnen. In de kampen staat de menselijke natuur op het spel: ze zijn niets minder dan een poging om de mens van zijn natuur te beroven onder het voorwendsel die te veranderen. ‘Alles is mogelijk’ geldt zo ongeveer als het motto van onze hoogtechnologische beschaving en wordt niet zelden als een jubelkreet uitgesproken. Arendt merkt hierbij schamper én ontdaan op dat tot nu toe vooral gebleken is dat het mogelijk is om alles te verwoesten. Waar normale politieke wetten een begrenzing van het mogelijke inhouden, wordt in het totalitarisme elke wet die het mogelijke begrenst, verworpen als de achterhaalde ontkenning van een in het verschiet liggende almacht.

Hoewel Arendt pas in *The Human Condition* (1958), in het Nederlands verschenen als *De menselijke conditie*, tot een duidelijke articulatie van het begrip macht zal komen, ontdekt ze in haar studie over het totalitarisme al dat menselijke macht wezenlijk eindig is en gedeeld, en dus onverenigbaar met almacht. De almachtswaan van de totalitaire heerser, die gelooft dat alles mogelijk is, moet onvermijdelijk leiden tot de vernietiging van de menselijke pluraliteit en spontaniteit. Immers, de totalitaire heerser kan alleen de verhoopte almacht winnen door partij te kiezen voor de onpersoonlijke, onweerstaanbare krachten van de Natuur of de Geschiedenis. Zijn almachtswaan wordt dus hoegenaamd niet vergezeld door een geloof in vrijheid en ver-

antwoordelijkheid, maar pleegt verraad aan de menselijkheid, omdat ze de wereld uitlevert aan anonieme processen en krachten.

In de discussie over de kampen verdienen nog twee punten onze aandacht: het eerste heeft betrekking op de betekenis van het Joodse lijden, het tweede op het anti-utilitaire karakter van de totalitaire terreur. Hoewel Arendt, die zelf van Joodse afkomst is en zich een tijd ingezet heeft binnen de zionistische beweging, zwaar geleden heeft onder de vernietiging van de Joodse gemeenschap en cultuur, laat ze zich nooit verleiden tot een sacralisering van de holocaust, en stelt ze met klem dat de kampen een aanslag plegen op het menszijn – en niet specifiek op het jodendom. Ze beseftte maar al te goed dat naast de Joden andere categorieën van mensen, groepen en culturen gevisieerd werden en dat hun hetzelfde lot te wachten stond: Polen, zigeuners, homoseksuelen, mentaal gehandicapten, lijdens aan hart- en longkwalen, de familieleden van lijdens aan hart- en longkwalen, en uiteindelijk ook de Duitsers, het volk dat volgens Hitler voor twee derde bestond uit lafaards en verraders. Deze wachtlijst met zijn schier eindeloze mogelijkheden is slechts de politieke vertaling van een ontologisch experiment: een afrekening met het menszijn. Arendt hecht dus geen geloof aan de theorie als zou het antisemitisme van de nazi's het culminatiepunt zijn van een eeuwenoude Jodenvervolging en als zou de Shoah de grootste en voorlopig laatste pogrom zijn uit de geschiedenis.

Dit brengt ons bij het tweede punt: de massale uitroeiing in de kampen stond duidelijk niet ten dienste van een politiek, economisch of militair doel in de gebruikelijke zin van het woord. In die zin waren de kampen volstrekt anti-utilitair. De zuiveringen binnen de Sovjet-Unie troffen niet alleen criminelen, maar ook competente mensen van alle niveaus in de samenleving, en hebben het land op de rand van de afgrond gebracht. Hetzelfde kan worden gezegd van de nazikampen: op het moment dat Duitsland aan het front zware verliezen leed, werden de beste troepen ingezet om zwakke, ondervoede mensen duizenden kilometers ver te transporteren. We staan hier oog in oog met een terreur die haar eigen doel geworden is. 'Begrijpelijk' wordt die

terreur alleen voor wie beseft dat ze de essentie uitmaakt van een regime dat erop gericht is alle mensen, zonder enige uitzondering en waar ook ter wereld, in alle aspecten van hun leven te domineren. Of een dergelijk regime niet gedoemd is om zichzelf te vernietigen, is een vraag die Arendt opnieuw aan de orde stelt in haar boek over Eichmann (1963).

Tegenover het *tweede* misverstand, dat nazisme en stalinisme als elkaars tegenpolen beschouwt, stelt Arendt haar overtuiging dat nazisme en stalinisme twee varianten zijn van de nieuwe regeringsvorm die met het totalitarisme het daglicht gezien heeft. Deze visie blijft uitzonderlijk. Hebben het nazisme en het stalinisme elkaar niet bloedig bestreden? Ja, maar men mag hierbij niet vergeten dat Hitler en Stalin lange tijd een niet-aanvalspect gerespecteerd hebben, en vooral dat ze elkaars regime bewonderden en in een soort naijver mimeerden. Hitler sneerde naar zijn fascistische bondgenoten, maar had een oprechte bewondering voor het bolsjewistische regime; Stalin, van zijn kant, juichte de Jodenvervolging toe als een onnavolgbare vondst om terreur te ontketenen. Arendts visie is bovendien uitzonderlijk, omdat het, tot in de jaren negentig toe, gebruikelijk geweest is, zeker in kringen van linkse intellectuelen, om het nazisme scherp te veroordelen als een diabolisch regime en het stalinisme daarentegen te vergoelijken als een weliswaar mislukte, maar toch interessante poging om een rechtvaardige, socialistische samenleving te verwerklijken. Slavoj Žižek, een politiek filosoof met internationale faam, stelt, in navolging van de Franse filosoof Alain Badiou, dat het stalinistische communisme, ondanks de gruwelen die het heeft begaan, ‘inherent verbonden was met een waarachtige gebeurtenis, terwijl het fascisme [bedoeld wordt het nazisme] een pseudo-gebeurtenis was, een leugen in de gedaante van authenticiteit.’³ Een dergelijke visie miskent in elk geval de feiten: het stalinisme heeft beduidend meer slachtoffers gemaakt dan het nazisme. Ze is alleen te verklaren als het gevolg van een exclusieve belangstelling voor de inhoudelijke tegenstellingen tussen de respectieve officiële ideologieën. Ook Arendt doet het nazisme af als een uit de goot afkomstig

fenomeen dat een beroep doet op de laagste instincten van de mens, zoals het racisme en het tribalisme, en erkent het verschil met het stalinisme, dat beweert de erfgenaam te zijn van het humanistisch marxisme, een respectabele stroming in de westerse filosofie. Maar zij begrijpt dat in totalitaire regimes de inhoud van ideologieën er nauwelijks toe doet en uitgevreten wordt door wat zij de *logiciteit als handelingsprincipe* noemt: elke ideologie – racisme, communisme, en morgen wellicht een ander -isme – leent zich tot een totalitair gebruik. Elke ideologie kan worden gebruikt als een passe-partout om alles, van het kleinste alledaagse voorval tot de gang van de geschiedenis, *logisch* uit te leggen: als een wurggreep die de werkelijkheid op het procrustesbed van de logische ééndimensionaliteit vermindert, of als een leugen die de aan stuurloosheid en verlatenheid overgeleverde massa een aannemelijk beeld van de werkelijkheid geeft, en de mensen intussen klaar stoomt om in de wereld van de terreur als slachtoffer én als beul op te treden. Hitler was het niet te doen om de nationale aspiraties van Duitsland, zoals Stalin geen zier gaf om het miserabele lot van arbeiders en boeren. De ideologieën die ze voorstonden, effenden niet het pad naar een zinvolle ervaring van de werkelijkheid, maar belemmerden integendeel elke poging om de werkelijkheid te ervaren en naar die ervaring te handelen. De veelzijdige, altijd meerduidige ervaring van de complexe werkelijkheid wordt ingeruild voor de logische zekerheid van een idee. Ofwel worden feiten ontkend tot ze passen binnen het keurslijf van een tot in het absurde uitgewerkte, volkomen fictieve ideologische consistentie: de stelling dat alleen Moskou over een metro beschikt, moet worden begrepen als de aankondiging dat alle metro's waar ook ter wereld zullen worden vernietigd. Ofwel worden feiten gecreëerd omdat ze passen binnen het keurslijf van de ideologie: aanvaarden dat er 'inferieure rassen' of 'uitstervende klassen' bestaan en niets doen om ze daadwerkelijk uit te roeien, is inconsequent. 'Je kunt niet A zeggen zonder B en C te zeggen, enzovoort, het rijtje af tot aan het einde van het moorddadige alfabet.' (p. 340)

Tegenover het *derde* misverstand stelt Arendt dat het totalitarisme niets met nationalisme te maken heeft en de nationalistische ideologie alleen als façade gebruikt. Wie goed kijkt, ontdekt achter de façade een minachting voor het eigen volk en een niets ontziende uitbuiting van de eigen natie. Hitler en Stalin zijn er niet voor teruggeschrokken om de eigen bevolking te decimeren. Beiden hebben ze hun eigen land beheerd als een kolonie en het als een vreemde veroveraar geplunderd. Stalins leugnachtige doctrine van ‘socialisme in één land’ en zijn met veel aplomb afgekondigde economische vijfjarenplannen hebben de Sovjet-Unie bitter weinig economisch voordeel gebracht. In Oekraïne, de graanschuur van de wereld, zijn miljoenen mensen van honger gecrepeerd: de hongersnood heeft er meer slachtoffers gemaakt dan Hitlers invasie. Diens raciale ideologie, de mythe van het arische ras, heeft niet alleen miljoenen Joden het leven gekost, maar is ook het Duitse volk duur te staan gekomen, om de simpele reden dat het ‘arische ras’ niet bestond, en dus nog moest worden ‘gekweekt’. Het viel in het geheel niet samen met de Duitse bevolking, noch met het zogenaamde Germaanse ras.

Hitlers nationalisme was een nauwelijks gemaskeerd racisme, dat zichzelf religieuze pretenties aanmat. Ondanks zijn antisemitisme dichtte Hitler zichzelf en zijn volgelingen eigenschappen toe, die hij ontleende aan een geprojecteerd, en dus gefingeerd beeld van het jodendom. Zijn inspiratie haalde hij uit de ‘Protocollen van de Wijzen van Zion’ – een vervalst, uit Rusland afkomstig document, dat de Joden afschildert als een geheim genootschap, uit op wereldheerschappij – en bij Theodor Herzl, de auteur van *Der Judenstaat* (1896) en grondlegger van het zionisme, dat ijvert voor de oprichting van een Joodse staat. Wat Hitler ook mag beweerd hebben over de Joodse *Untermenschen*, het jodendom was voor hem in de eerste plaats een model dat hij, trouw aan de mimetische logica, zowel wilde overtreffen als vernietigen. Hitler modelleerde het arische ras naar het voorbeeld van ‘het door Jahweh uitverkoren volk’, en paradeerde maar al te graag als Heiland.

Wie van mening is dat Hitler en Stalin oprechte nationalis-

ten waren, sluit de ogen voor de enige aspiratie die beide totalitaire leiders werkelijk gekoesterd hebben: de verovering van de wereld. Deze aanspraak op wereldheerschappij werd gestuwd door de nazistische, respectievelijk bolsjewistische ‘beweging’, die slechts één principe huldigde: ‘Goed is wat goed is voor de beweging’. De beweging hield op geen enkele manier rekening met Duitse of Russische belangen, maar ging overal, ook in eigen land, te keer als een zwerm sprinkhanen. De beweging kende slechts één doel: een nooit eindigende *mobilisering*. De beruchte slagzin ‘Goed is wat goed is voor het Duitse volk’ – een variant van de huidige, ook in Nederland en België door extreem-rechts gekoesterde slogan ‘Eigen volk eerst’ – zou een stabiliserend effect gehad hebben op de nazibeweging, en kon alleen daarom al nooit ernstig genomen worden door een totalitaire leider als Hitler. Van stabilisering kon geen sprake zijn, zolang niet elk territorium op aarde ingepalmd en niet elk volk ter wereld onderworpen was, d.w.z. nooit. Een andere propagandistische zoethouder was de ‘Blut und Boden’-ideologie: Arendt onderkent uiteraard het gevaar dat in deze ideologie schuilt, al was het maar omdat deze zich gemakkelijk tot een totalitaire mobilisering leent, maar beklemtoont dat Hitlers voorkeur voor Duits of arisch bloed en voor de Germaanse bodem in de eerste plaats een voorwendsel was om een afschuwelijke vernietigingsmachine op gang te brengen. Arendts verrassende, maar toch wel overtuigende conclusie luidt: waren Hitler en Stalin maar nationalisten geweest!

DE OPBOUW VAN *TOTALITARISME*

Uit het voorafgaande wordt duidelijk dat Arendt overtuigende argumenten aanvoert voor haar stelling dat het totalitarisme een nieuw fenomeen is. *Totalitarisme* is de minutieuze uitwerking van deze stelling. Het presenteert nazisme en stalinisme als varianten van een nieuw politiek regime: een regeringsvorm die de bestaande klassen van de samenleving omvormt tot massa's, die het partijstelsel vervangt door een massabeweging (en

daarom ook verschilt van een éénpartijdictatuur), die het centrum van de macht verlegt van het leger naar de geheime politie en die wereldheerschappij nastreeft. We gaan kort de belangrijkste stappen van Arendts complexe en diepgravende analyse na.

Het *eerste hoofdstuk* behandelt de klassenloze maatschappij. Het staat stil bij de basisvoorwaarde voor het ontstaan van totalitaire regimes: het bestaan (of in het geval van Stalin de fabricatie) van grote massa's geïsoleerde en verlaten individuen, die niet samengehouden worden door het bewustzijn van een gemeenschappelijk belang. Totalitaire bewegingen richten zich tot deze massa's, in tegenstelling tot de oude Europese belangenpartijen, die klassen organiseerden. Arendt beschrijft de typische mentaliteit van de massamens, met zijn eigenaardige hang naar zelfloosheid en zelfopffering, die echter niets met idealisme te maken heeft, maar veeleer de uitdrukking is van een gevoel van totale overbodigheid. Daarnaast beschrijft ze de pre-totalitaire atmosfeer in Europa en de verontrustende aantrekkingskracht van de totalitaire bewegingen op de intellectuele elite. Ze legt uit waarom die elite geamuseerd toekeek, telkens wanneer het gepeupel de eerbaarheid van de door en door hypocriete samenleving onderuit haalde.

In het *tweede hoofdstuk* buigt Arendt zich over de leugenachtige propaganda waarmee de totalitaire bewegingen de nog niet-totalitaire lagen van de bevolking in binnen- en buitenland bestoken. Het handelsmerk van deze propaganda bestaat erin ideologieën te presenteren als onfeilbare wetenschappelijke voorspellingen. Daarmee speelt ze handig in op de hunker van de massa naar voorspelbaarheid en consistentie. De propaganda teert op die aspecten van het sociale en politieke leven die zich aan het publieke oog onttrekken (zoals de schandalen in de *high society*, de corruptie van politici, het verhaal van een mondiale Joodse of van een trotskistische samenzwering, etc.). Daarnaast beschrijft Arendt de nieuwe, ui-achtige organisatiestructuur van de totalitaire bewegingen, ontworpen om de fictieve waarheid van de propaganda om te zetten in een functionerende werkelijkheid. Het ingenieuze van de structuur ligt in het

onderscheid tussen frontorganisaties (sympathisanten en meelopers), partijleden en eliteformaties. Daardoor wordt het mogelijk om de buitenwereld een misleidend, ‘zacht’ beeld van de beweging aan te bieden en tegelijk de meer fanatieke geledingen af te schermen van de normale wereld. Verborgten in het centrum van deze structuur zit de onvervangbare leider, die alles draaiende houdt en zich met de beweging in haar totaliteit identificeert. Ten slotte gaat Arendt in op het belangrijke gegeven dat totalitaire bewegingen opereren als ‘geheime genootschappen, opgericht bij klaarlichte dag’ (p. 168). Dat heeft hen in staat gesteld om de ideologische, totalitaire dichotomie – de blinde vijandigheid tussen ‘Ons en alle anderen’ – te vertalen in een organisatorisch principe, en om een fictieve wereld op te bouwen en in stand te houden.

Het *derde hoofdstuk* beschrijft de moeilijkheden van de totalitaire beweging na de machtsovername: hoe te voorkomen dat de beweging bevriest tot een absolute regering en dat er een einde komt aan de expansie? Het antwoord bestaat erin elke versmelting tussen beweging en staat te vermijden, de staatsadministratie te herleiden tot een loutere façade en vervolgens, dankzij het mechanisme van een eindeloze vermenigvuldiging van diensten, het eigenlijke machtscentrum voortdurend te laten verschuiven, zodat niemand ooit zeker kan zijn van zijn plaats in de geheime hiërarchie. Deze bewust geplande vormloosheid – Arendt heeft het over de ‘zogenaamde totalitaire staat’ (p. 207) – blijkt een gedroomd instrument om het leidersprincipe verder uit te bouwen. Bovendien maakt het snelle en verwarrende zwenkingen in het beleid mogelijk. Binnen deze chaotische structuur wordt de geheime politie, en niet het leger, het belangrijkste machtsorgaan van de totalitaire regering: haar ‘uitvoerende tak’ als het ware. De geheime politie is beter dan het leger toegerust voor de realisatie van wereldheerschappij: vanuit het perspectief van diegene die wereldheerschappij nastreeft is er immers geen onderscheid meer tussen een vreemd land en het thuisland en wordt elke oorlog begrepen als een burgeroorlog. Daarnaast is de geheime politie ook het geëigende orgaan voor de verwezenlijking van de totale overheersing in één

land, niet door propaganda – daaraan is nu veel minder behoefte –, maar door een niets of niemand ontziende terreur. De taak van de geheime politie bestaat er niet in misdaden op te helderen of mensen met ‘gevaarlijke gedachten’ te ontmaskeren. Ze moet beschikbaar zijn wanneer de leider beslist heeft om een bepaalde categorie van mensen te liquideren. De noties van ‘vermoedelijke vijand’ en ‘vermoedelijk misdrijf’ worden vervangen door die van ‘objectieve vijand’ en ‘mogelijke misdaad’ – noties die, afhankelijk van de grillen van de leider, telkens anders kunnen worden ingevuld. De geheime politie is ten slotte de drager en behoeder van het enige, streng bewaarde geheim in een totalitair regime: ‘het onfatsoenlijke experimentele onderzoek naar de grenzen van het mogelijke’ (p. 259), de kampen – die wij eerder in deze inleiding al ter sprake brachten. Deze bladzijden grijpen de lezer naar de keel en behoren tot de meest trefzekere die ooit over dit onderwerp geschreven zijn.

Het boek sluit af met een indrukwekkende synthese, ‘Ideologie en terreur’. Dit vierde hoofdstuk maakte geen deel uit van de oorspronkelijke uitgave. Het werd geschreven in 1953 en vanaf de tweede editie als slothoofdstuk opgenomen, ter vervanging van de oorspronkelijke slotbeschouwingen.

Wat niet samengevat kan worden, maar de lezer niet kan ontgaan, is de bijtende, spottende toon die Arendt het hele boek door hanteert. Arendts latere ervaring tijdens de lectuur van het politieverhoor van Eichmann zal ook de lezer van dit boek te beurt vallen: af en toe zal hij schateren om het pompeuze gebral en de absurde logica van de nazi’s en bolsjewisten. Arendts studie is daarom niet alleen een intellectuele krachttoer, het is ook een meedogenloze ontmaskering van de holle grootheidswaan van de totalitaire heerschappij. De gelaarsde heren gaan onherroepelijk met de billen bloot.